Малюнок із селянських розрухів

Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок. Хмари темним, густим димом нависли над селом і незграбники величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий, тонкий дощик і сріблястим порохом покриває і хати, і землю, і жовто-зелену травичку, що з'явилася з-під снігу.

В кінці вигону села, на самій дорозі, стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лиця їх похмурі і болісно-сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села то поодинці, то купками все підходять люди — чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ще?

— Нема. Щоб їх і довіку не було!

Стоять більше мовчки, перекидаючись короткими словами, та іноді тихо плаче яка баба. Але її зараз же зупиняють, суворо заспокоюючи:

— Каже ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі!..

— Не буде... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці...

— Ет!.. Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла б...

— Дітки ж у мене...

— І дітки повитягувались би...

У валці тихо розступаються, і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік у рудій, рідкій свиті.

— Плаче? Боїться? — повертається він до всіх, ледве-ледве усміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже... — одповідає хтось похмуро й твердо.

— Хм... — не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, ясним поглядом.

— У Кавунівці трьох убили, — знов схлипує баба, дивлячись кудись убік червоними, заплаканими очима, і видно, як чисті сльози котяться по глибоких зморшках худого, негарного лиця і падають на подрану свиту.

— Не бійся, Ярино, не стрілятимуть, — тихо і не усміхаючись уже говорить Явтух, і щось таке тверде, ненарушиме ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знов десь виривається гіркий, неупинний плач, повний муки і страху перед тим, кого тут чекають, як мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки, — тільки чути, як десь на селі виє голодний собака, мов прорікаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі, ні цей понурий, мокрий ранок не можуть зігнати з Явтухового лиця того спокою й твердої віри, що світиться в маленьких, сіреньких очах. І всі вірять, хотять вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, умирали; хіба що відзначалось тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити — говорили, а щоб самим зробити, — чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 коп. в день, так і тепер поневірялись: їли в тиждень раз якесь вариво із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, невідомо ким підкинені. Стали селяни читати їх і хоча добре не розібрали усього, але зрозуміли, що то про їх там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про попів, що задурюють голови. Село мов прокинулося. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь не відомим досі, гострим болем стали згадуватись тепер усі муки і здирства Партнера. І хоч ходили тепер до цього німця за ті ж таки 10 коп., але не було вже тої покірливості і боязкого підлизування, з яким уперед кожний випрохував, у його роботи: суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу, перше мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось дні зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав з ним, а на другий день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волості на сход.

— Чого то? — питали здивовані люди.

— Там узнаєте, — знехотя кидали соцькі і йшли далі. На другий день мало не все село зійшлося перед волостю і, гулко розмовляючи, чекало

старости і писаря. Староста, чорний, незграбний чолов'яга, вийшов, щось бовкнув до селян і зараз же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русяве волосся. Бліде, зморене голодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зітхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в словах (хоча не соромився цього), запинався, але чим далі, то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ним по серцях громадян,. що як зачаровані слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось у цих бумажках, — дзвенів його голос над похиленими головами. — Обкрадають нас... Грабують... А ми робимо... мовчимо... Хто за нас заступається? Цар? А де ж він?.. А чому ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видало з казни хліба?.. Нема?.. А де ж ті гроші, що ми даємо щороку?.. Нас як собак скрізь женуть... "Іди, кажуть, мужик!" А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?.. Годі!.. Он кавунівці пішли до свого пана, забрали хліб... І нам треба йти... Треба, люди! Бо подохнемо все одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: "В поті лиця їж хліб"... Хто так не робить — не по правді робить... І хто помагає цьому, і той не по правді робить. А ми підсобляємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їздять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять... За що, кажуть, Бог карає мужиків? Хіба ж вони, як ті пани, живуть не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По-дурному заробляють, по-дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити... А доки робитиме, доти й горюватиме... От так!.. Треба вбити неправду, тоді і всім легко буде... Треба, щоб робили на святій землі, як повелено було: "В поті лиця їж хліб". Правду написано в бумажках; те, що... Як там сказано... Що той... що той має право на землю, хто робить на ній! О!.. Ми робимо, наша й земля... Кавунівці догадалися й беруть... І нам треба

одібрати у пана землю... Тільки неправду вбити... Та й не в одного Партнера... Не тільки у нашого пана, а у всіх... Бо що ж нам з того, що ми заберем у цього, а неправда та житиме круг нас... Щоб ніде не було неправди, щоб ніде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одбирати. Хай роблять у поті лиця... З свого села треба йти у всі села. У Хведоровку, у Білі Берези, у... Скрізь... скрізь... Тоді тільки не буде неправди... Тоді і самі гріха не матимемо. От що я хотів казати, люди!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптом заговорили всі разом, товплячися біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи.

Довго гомоніли. А ввечері з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою возів.

На передньому возі їхав Явтух з Миколою, високим гарним парубком, і пильно дивився вперед. Було темно і нагорі в економії, і внизу у селі; тільки там і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця та сунули небом чорні та похмурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якось узнавши про сход.

— Хто ще? — гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав у своїх клунях. Одчиняй, Іване! — спокійно скінчив Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?.. — раптом скажено вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючись на челядь, сам став берегти економію. — Ах ти ж, злодію! Вон звідци (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я покажу ваш хліб!

— Оступися, чоловіче добрий, — спокійно затремтів Явтухів голос, — бо переїду! Н-но!

Коні рушили.

— Іване! Бий їх! Бий по конях!.. Не жалій!..

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зім'яли всього і, наче дитину, однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть, — ставлячи його біля ґанку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і одповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей, довго щось думав, потім встав, одягся як у дорогу і вийшов у двір. Там було тихо і темно, як у могилі, тільки біля амбарів вешталися люди і видно було при світлі засвічених ліхтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощавайте!.. Хутко побачимося.

— Хто то? — спершу не пізнав дехто з селян його голосу.

— Партнер.

— Ей, ви! Мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимося, бо вранці салдатськими кулями будете ділитися!..

— Проїжджай, проїжджай! — гукнув Іван. — Та Богові дякуй, що живий ідеш. Німець чортів!

— Прощавайте! Побачимось ще! — ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стуком копит, і в дворі знов стало тихо.

Ділили до півночі. Потім так само тихо і поважно виїхали, і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добраніч... Спасибі!..

— Собі дякуй, — одповідав за всіх Явтух і кожному додавав: — Завтра ж — не забувайте — у Білі Берези... До пана Саминського...

— Аякже!

Весело запалали печі по хатах, весело, радісно вперше за три-чотири місяці снідали селяни тієї ночі. Поснідали й поснули. Але не вспіло ще надворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і, поздоровкавшись, суворо промовив:

— Салдати йдуть.

— Хто? Які салдати? — не зрозумів спершу Явтух, але зараз же догадався і також понуро додав: — Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі самі ріжуть курей. Обід готовлять охвицерові, що йде з салдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають салдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть же вони! — аж скрикував він трохи нетерпляче, коли хто не вірив, або сумно хитає головою. — Не можуть вони стріляти! За віщо ж? За правду? Та й хто ж стрілятиме? Наші ж, ті ж таки мужики... Подумайте ж самі...

—А в Кавунівці убили ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали...

— Як то не знали? Але ж бачили, кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусили стріляти. Хіба салдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх же. На батьків, на братів... Бога ж побійтесь, як же вони стрілятимуть? Нізащо не стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше! — раптом вмішується до балачки Микола. — А як теє... стрілятимуть, то тікати чи битися з ними?

—Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це ж як Божий день... Хіба ж ми злодії чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно! — постановляє Микола суворо. Балачка переривається, і всі ще пильніше починають дивитися на смужку ліса.

— Ідуть! — раптом зразу виривається шепотом у багатьох і наче хвиля розкочується по валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко в серці. Розмови стихають, і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному зораному полю. Бліді лиця поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зітхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, то скручуючись по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну низку.

— З ружжями! — тихо промовив хтось.

Всі заворушилися; десь захлипала жінка, запищала дитина, але їх зразу спинили, і всі знов наче покам'яніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розгледіти рівну гостру щетину з рушниць.

— А-о-о! — зачулось ще здалеку якась команда офіцера, що їхав поруч з гадюкою на коні, то випереджаючи її, то знов зупиняючися і озираючи всіх.

Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо захлипав, але їх уже не спиняли. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже перевертала ся помалу у рівний живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах, і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою, крім свого офіцера.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розглядіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланий кінь під офіцером, навіть видно, як повертає цей офіцер голову до тину і щось говорить до його. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лиця, видно

жовте, безусе, прищувате обличчя білявенького офіцерика в сивій шинелі, чути дружне шльопання ніг по грязюці.

— Полрота-а, стой! — вмить хрипло виривається з горла офіцерика.

Тин як прикипає; тільки щетина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцерик кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повод якомусь салдатику, що зараз же підбіг до його.

— Оправиться, — буркнув офіцер до салдат.

Ті зразу заворушилися, засякали носами, закашляли, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної, різнокольорової, похиленої валки селян.

— Ну! — повертаючися до цих, промовив звисока офіцерик. — Вы чего тут собрались?

Селяни мовчали.

— Ну? — підіймаючи голоса, гукнув офіцер. — Я кого справшиваю? Чего здесь собрались? Ограбили, а теперь просить вышли?

— Ми нікого не грабили, — глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там говорит, выйди вперед!

Із валки поважно виступив Явтух і став попереду, ступнів на п'ять не доходячи до салдатів.

— Что говоришь?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабителі.

— Вот ка-ак, — злісно-насмішкувато протягнув офіцер. — Так чего же вы вышли сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви їдете у наше село?..

— Что-о?.. Ах, ты ж морда хохлацкая!.. Посмотрите на него. Да ты знаешь, морда ты зтакая, что я тебя за зтот твой вопрос до смерти засеку!.. Марш в деревню, и чтоб я ни одной вашей рожи не видел, пока не позову!..

— Ми собі підем, — спокійно знов почав Явтух, — от ви скажіть, чого ви їдете до нас... Ми...

— Молчать! — вмить скажено заверещав офіцерик. — Марш в деревню!.. Полрота! Смирно! — Салдати витягнулися. Селяни заворушилися. — В деревню, мерзавцы! Я вам покажу, чего мы пришли.

— Ми не підемо в деревню! — глухо промовив Явтух, не ворушачися. — Нема вам чого нам показувати... Салдатики! — вмить підняв він голос і ступив трохи вперед. — Невже ж ви піднімете на нас руки? Невже ж...

— Молчать! — несамовито-люто перебив його офіцер, почервонівши, як жар. — Полрота! Смирно! Р-разойдись... тебе говорю!..

— Салдатики!.. Не слухайте його! — ще голосніше задзвенів Явтухів голос. — Послухайте мене!.. Послухайте нас! Ви ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете... За правду!.. За святу правду! Ми ж не грабили...

— Р-разойдись, говорю!.. — перелякано і злісно закричав офіцер, бачачи, як салдати почали ворушитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха. — Р-рота! Слушай!.. Р-разойдись, говорю, иначе я вас пе-рестреляю, как собак!

— Не слухайте, любі, не слухайте! — хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав і Явтух, і всі селяни, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова, напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним... — Ми не грабили!.. Ми ж з голоду вмирали!.. Ми ж самі заробили той хліб, що забрали!.. Послухайте!.. Хіба ж ви забули? У вас же є батьки, матері!.. Ми ж ваші батьки, ви ж такі, як ми...

Салдати почали ще більше ворушитися і стурбовано передивлятися між собою, щось навіть шепочучи. Офіцерик з червоного зразу зробився білий, як крейда, для чогось став витягати дрижачими руками шаблю, яка як на те не виймалася чогось.

— Не слухайте ж, не слухайте його! — аж розкочувався повний муки, надії й страху Явтухів голос. — Киньте ружжя! Ми ж не бажаємо вам зла. Ви ж можете зробити такий страшний гріх!

— Р-разойдись! — вихопивши, нарешті, шаблю і виставивши її наперед, закричав офіцер. — Последний раз говорю: р-разойдись... Стрелять буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте його!

— Р-рота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте...

Салдати, зачувши команду, зразу стихли і насторожилися.

— Салдатики!.. — викрикнув Явтух з таким болем, з таким одчаєм, що в валці мов прокинулися всі, а салдатики аж здригнулися разом і похмуро глянули на офіцера. Серед селян зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцер ще більше зблід І навіть на хвилину зупинився, боячись командувати, але зараз же схопився і диким якимсь голосом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мишеням... Пальба-а ротою!.. Салдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. У валці аж ухнуло, і дехто навіть кинувся назад, але більшість твердо стояла і ненависно, злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворушачись...

— Стійте, стійте! — аж хитнувся Явтух. — Вислухайте тільки! Вислухайте!.. Тоді ви і самі не стрілятимете! Вислухайте, рідні... Пустіть ружжя!.. Тільки ж вислухайте... Тоді хоч і стріляйте... Ви ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам казав, він боїться... Бачите, він боїться...

Між салдатами наче пройшло щось, рушниці почали несміло хилитися, хтось важко з них зітхнув, а з задніх рядів навіть почулося:

— Треба вислухати. Хай говорить! Офіцера мов опарило. Він, весь дрижачи, повернувся до роти і хриплим переляканим голосом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смирно!

Але салдатики вже почали ворушитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте...

— Полрота! Слушай-ай! — заверещав несамовито офіцер. І, не пам'ятаючи себе, скомандував: — Пли!

Але з заднього ряду зараз же хтось разом з ним крикнув:

— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задрижали у руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося:

— Хай уперед мужик скаже!

Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його уст, кинувсь до якогось салдатика, щось захрипів до його, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся, як застуканий звір, і, підскочивши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: "Явтуха зарубав!" Але не вспів офіцер озирнутись, як із валки з підійнятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола і, щось беззв'язно ревучи, з свистом опустив її на голову офіцерові. Зачувсь тріск, мов щось розбилося, і офіцер, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяни й салдати збіглися до Явтуха та офіцера, обидва були вже мертві.

Явтух правду сказав: салдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло вбитого начальника. А в другий бік верталися селяни з другим мертвим начальником — Явтухом.